

УДК 371.(477.87)

Жорова І. Я.

РОЗВИТОК ШКІЛЬНОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено висвітленню основних тенденцій розвитку шкільної гуманітарної освіти України на початку ХХ століття. У процесі дослідження виявлено, що до Жовтневої революції зміст шкільної гуманітарної освіти мав релігійний характер, навчальний процес здійснювався на основі використання книжково-схоластичних методів навчання у формі зазубрювання напам'ять, списування з книг, бездумного читання церковної літератури.

Розвиток шкільної гуманітарної освіти набув нового імпульсу з відокремлення школи від релігії та запровадженням обов'язкового вивчення низки гуманітарних дисциплін. Як свідчить аналіз архівних документів, тенденцією періоду початку ХХ століття стала українізація школи. Однак культурне відродження української нації, зокрема й запровадження викладання українською мовою, ускладнювалося недостатнім матеріально-технічним, методичним, а також кадровим забезпеченням навчально-виховного процесу.

Ключові слова: шкільна гуманітарна освіта, українізація школи, реформування освіти, організаційні засади шкільної освіти.

У різні історичні періоди суспільно-політичні, економічні й культурні чинники ставали підґрунтям реформ в освітній галузі країни. Тому становлення та розвиток української державності характеризується значними перетвореннями, що відбуваються в усіх сферах життя, зокрема й в освіті.

Основною ланкою національної системи освіти є заклад загальної середньої освіти. Саме в школі формуються особистість і її світоглядні орієнтири, громадянська позиція та моральні якості. Концепція Нової української школи визначає низку ключових компетентностей, що мають бути сформовані в учнів. Спільними для всіх компетентностей є такі вміння: уміння читати й розуміти прочитане, уміння висловлювати думку усно та письмово, критично мислити, здатність логічно обґрунтовувати позицію, виявляти ініціативу, творити, уміння розв'язувати проблеми, оцінювати ризики та ухвалювати рішення, уміння конструктивно керувати емоціями, застосовувати емоційний інтелект, здатність співпрацювати в команді [4].

Стратегічні завдання загальної середньої освіти актуалізують значення її гуманітарного складника, що містить значний потенціал і є індикатором культурно-освітнього рівня суспільства.

Проблеми історії педагогіки, загальні основи та окремі аспекти розкрито в науковому доробку Л. Д. Березівської, Т. К. Завгородньої, В. В. Кузьменка, С. М. Лободи, Н. В. Слюсаренко, О. В. Сухомлинської та інших авторів. На сучасному етапі значно підвищився інтерес до дослідження проблеми гуманізації та гуманітаризації освітнього процесу, що знайшли своє відображення в науковому доробку багатьох учених, зокрема І. Д. Беха, В. М. Галузинського, С. У. Гончаренка, М. Б. Євтуха, І. А. Зязюна, В. Г. Кременя, М. І. Романенка, О. Г. Романовського, В. А. Семиченка та інших.

Мета статті – розкрити тенденції розвитку шкільної гуманітарної освіти України на початку ХХ століття.

У ретроспективно-педагогічних дослідженнях останніх років простежується тенденція, що полягає в зусиллях дослідників синтезувати загальні закономірності історико-педагогічної реальності та вивчення окремих педагогічних феноменів минулого. Позитивними є спроби концептуалізації історико-педагогічного процесу, які дають можливість побачити різні виміри (соціокультурний, аксіологічний, антропологічний, етичний, естетичний тощо) багатогранної педагогічної спадщини минулого.

Використання цієї дослідницької стратегії дає змогу акцентувати увагу на соціокультурних обставинах, детермінантах, умовах, рушійних силах розвитку педагогічного простору, зокрема, шкільної освіти. Такий вимір історичного пошуку відкриває можливості системного осмислення сутності педагогічних феноменів минулого з урахуванням загальнокультурних і цивілізаційних обставин, загальних умов та чинників впливу на освіту.

Упродовж ХХ століття в розвитку вітчизняної школи були періоди активізації, зниження уваги й занепаду в різних напрямках освіти.

Як свідчать результати досліджень С. Т. Томашівського, перше десятиліття ХХ століття було позначене домінуванням питання шкільної освіти. Соціально-економічні реалії Російської імперії на початку ХХ століття зумовлюють пошуки царату щодо реформування системи шкільної освіти. Зокрема, було розроблено низку проектів документів з урахуванням громадсько-педагогічної думки («Устав гимназий и прогимназий», «Устав реальных училищ», «Основные положения организации общеобразовательной школы», «Положение о мужских гимназиях и прогимназиях»).

У цей час на теренах України за кількісною ознакою найбільш масовими були нижчі загальноосвітні заклади, серед яких вирізняли такі типи: церковнопарафіяльні школи, початкові народні училища, повітові й міські училища, школи грамоти. У 1903 році таких шкіл функціонувало близько 88 тисяч, з них 79 – у сільській місцевості. Початкові школи поділялися на школи першого (однокласні навчальні заклади з трирічним терміном навчання, школи грамоти, церковнопарафіяльні школи, народні училища відомства Міністерства народної освіти тощо), другого (двокласні училища, а саме міністерські зразкові училища, двокласні церковнопарафіяльні школи та частина парафіяльних училищ) і третього (багатокласні училища, а саме міські й повітові) рівнів.

Аналіз архівних документів свідчить про те, що «Орієнтовні програми предметів, які викладаються в початкових народних училищах відомства Міністерства народної освіти» спрямовували педагогічну діяльність учителя на використання книжково-схоластичних методів навчання та визначали як основні форми роботи з учнями зазубрювання напам'ять, списування з книг, бездумне читання релігійної літератури [2, с. 111].

Викладання російської мови в міських училищах зводилося до чотирьох основних видів: пояснювального читання, вивчення граматики, письмових вправ, церковнослов'янського читання. Викладання російської мови мало на меті стимулювання в дітей любові до рідної мови, розвиток у них логічного мислення, збагачення їхньої мови новими словами й висловами, а також формування вміння висловлювати свої думки. При цьому в першому та другому класі переважали зразки розповідної й описової форми. У другому класі давався більш ґрунтовний звіт про зміст і форми матеріалу, який читали учні. Зокрема, учні на зразках ознайомилися з основними видами літературних творів та з образними висловленнями, наведеними в них. У першому й другому класі зверталася увага на предметний і логічний аналіз творів, що вивчаються, на вміння формувати основну думку та вміння зробити зв'язний переказ. Вивчення граматики мало на меті стимулювання пізнання своєї мови, свідоме оволодіння нею та правильний правопис [2, с. 114].

Варто зазначити, що зміст шкільної початкової освіти в різних типах закладів узгоджувався за рахунок тотожності навчального курсу однокласної школи та першого класу двокласних училищ, що давало можливість продовжувати навчання без дублювання змісту освіти. Натомість продовжувати навчання в середній школі могли тільки випускники повітових училищ.

Широкого поширення в цей час набули земські училища (однокласні з терміном навчання в 3 роки та двокласні з терміном навчання не менше 3 років). У цих школах вивчали дещо інші предмети, ніж у міських училищах. У них, як і в інших закладах, розташованих на українських землях, вивчали не рідну, а російську та церковнослов'янську мови [2, с. 119].

У сільській місцевості переважали однокласні та двокласні училища, у яких вивчення шкільних предметів визначало такі пріоритети: читання релігійних книг у школі створювало можливість для самостійного прочитання й рефлексії; вивчення церковнослов'янської мови давало змогу читати й розуміти церковні проповіді; вивчення російської мови давало можливість краще зрозуміти мову книжок та освічених людей, що стимулювало розумовий розвиток і розширювало кругозір [2, с. 122].

Після початкової школи учні могли продовжувати навчання в гімназіях та прогімназіях. Щодо викладання гуманітарного циклу дисциплін варто зазначити, що, наприклад, у чоловічих гімназіях навчальним планом передбачалося вивчення декількох мов, серед яких пріоритетною була латинська як міжнародна мова науки [2, с. 127].

Через соціально-економічні й суспільно-політичні зміни, вимоги громадсько-педагогічного руху, зокрема національного, як реакції суспільства на стан шкільної освіти Міністерство народної освіти в 1904–1914 роках робило спроби оновити її в межах самодержавної політики, водночас намагаючись урахувати громадську думку [1].

До Жовтневої революції Україна була напівколонією самодержавної Росії, цей період позначений гальмуванням розвитку мови й культури українського народу. У 1914–1915 навчальному році в Україні було 18 775 початкових шкіл, у яких навчалися 1,5 млн дітей. Жодної державної школи з українською мовою викладання не було [3, с. 29].

Процеси перебудови української школи після Лютневої революції (1917 року) позначені оновленням змісту загальної освіти, що визначається декретами Уряду республіки від 22 січня 1919 року «Про відокремлення церкви від держави і шкіл від церкви» та від 25 січня 1919 року «Про передання всіх навчальних закладів у відання Наркомосу». Відповідно до положень, визначених у документах, заклади освіти переводилися у відання Народного комісаріату освіти. Духовні училища й семінарії масово перепрофілювалися в загальноосвітні школи. Важливою тенденцією цього періоду стало виключення з навчальних планів таких дисциплін, як «Закон Божий», «церковнослов'янська мова», «церковна історія», «церковний спів», «давні мови» [2].

У 1920-х роках зроблено перші спроби політехнізації школи, тобто поєднання навчання з виробничою працею. Зазнала змін також організація шкільної освіти, зокрема, її структура: дитячі комуни (дитячі садки й майданчики) відвідували діти у віці від 4 до 8 років; перший концентр семирічної трудової школи – діти від 8 до 12 років; другий концентр семирічної трудової школи – діти від 12 до 15 років; професійна школа – навчання після 15 років. Саме така система навчання стала основою для відповідних змін в інших типах навчальних закладів, що мали більш високий рівень підготовки школярів, і негативно вплинула в подальшому на результати навчання [2].

Варто зазначити, що зміст освіти визначався місцевими органами влади, оскільки до 1920 року не було відповідних документів Народного комісаріату освіти щодо регламентації діяльності шкіл і навчальних програм. Зміни до навчальних планів та програм почали вносити відповідно до постанов «Про заборону викладання «Закону Божого», церковної історії, церковнослов'янської мови, церковних співів» (від 12 лютого 1919 року), «Про викладання окремих дисциплін» (від 16 травня 1919 року) та Положення про єдину трудову школу (від 1 квітня 1919 року) [2].

Важливе значення щодо розвитку шкільної гуманітарної освіти мала Постанова Народного комісаріату освіти УСРР «Про обов'язкове вивчення в школах місцевої мови, а також історії й географії України» від 9 березня 1919 року, згідно з якою російська мова вивчалася за новим правописом, вводилися як обов'язкові в обох ступенях

предмети «українська мова», «українська література», «історія» та «географія України». У школах I ступеня вивчалися також російська мова й література, історія, природознавство, математика, географія, Радянська Конституція, іноземна мова, ручна праця, малювання, ліплення, співи й музика, фізичні вправи, у школах II ступеня – російська мова та література, математика (арифметика, алгебра, геометрія), історія, історія соціалізму, Радянська Конституція, політична економія, соціологія, історія праці й робітничого руху, географія, природознавство, фізика, хімія, іноземні мови, ручна праця, малювання й креслення, історія мистецтва, співи та музика, фізичні вправи тощо.

Поряд з оновленням змісту освіти в цей період розпочато активні пошуки ефективних форм і методів навчання. Зокрема, у багатьох середніх школах запроваджується лекційна система викладання, більше уваги приділяється самостійній роботі учнів на уроках, застосуванню набутих знань на практиці. Також більше уваги приділялося перекладам, самостійному виконанню писемних вправ і творів, написанню листів, ознайомленню зі зразками різних прохань, заяв тощо. Практикувалися диспути з літератури [3, с. 36–40].

Важливою тенденцією цього періоду стало зростання кількості шкіл з українською мовою навчання, що було зумовлено Постановою РНК УРСР «Про введення української мови в школах і в радянських установах» від 21 вересня 1920 року. Так, наприклад, у Волинській губернії було 72,4 % шкіл з українською мовою навчання [3, с. 45].

У 1920–1921 навчальному році школи працювали за навчальними планами й програмами, розробленими губернськими та повітовими відділами народної освіти. Значно поліпшилося в цей час викладання гуманітарних предметів. Водночас у змісті таких предметів, як українська література та історія, були помилки буржуазно-націоналістичного характеру.

Варто зазначити також активізацію пошуків щодо ефективних методів навчання й засобів активізації пізнавальної діяльності учнів, розвитку їхньої самостійності. З метою стимулювання самостійної регуляції навчання учнів у багатьох школах запроваджувалися так звані «самостійні уроки мислення», особливі «годинні уроки», на яких учні ставили запитання та отримували відповіді. Активні вчителі застосовували в навчальному процесі унаочнення, практикували лабораторні досліди, виготовляли прилади тощо. Широкого поширення набуло проведення екскурсій, під час яких учні збирали колекції [3].

Варто зазначити, що негативний вплив на розвиток шкільної гуманітарної освіти мала інтервенція Антанти, за часів якої було відновлено дореволюційні навчальні плани й програми, вивчення «Закону Божого», старого правопису. Викладання українознавства було скасоване, «малоросійську» мову й літературу оголошено необов'язковими для вивчення [3, с. 39].

Завершення громадянської війни та іноземної інтервенції по-новому актуалізувало питання розвитку освіти, зокрема, одним із пріоритетних завдань в умовах мирного часу було визначено необхідність підвищення рівня культури трудящих задля відбудови народного господарства та економіки. Зокрема, у листопаді 1922 року Президією ВУЦВК було затверджено Кодекс законів про народну освіту в УРСР, у якому визначено такі основні тези:

- виховання й освіта молодого покоління та всього трудового населення, організація наукової праці здійснюється через Народний комісаріат освіти;
- метою радянського виховання й освіти є звільнення від духовного рабства, розвиток самосвідомості та створення нового покоління людей із психологією колективізму, з твердою волею, необхідною кваліфікацією та матеріалістичним світоглядом;
- усі заходи з виховання й освіти мають бути узгоджені з основними завданнями соціалістичної революції та мати тісний зв'язок із народним господарством;
- в основу побудови виховних і культурно-освітніх закладів мають бути покладені трудовий процес, різноманітність життєвих потреб, практика, спрямована на зміну навколишнього світу [3, с. 50].

Серед новацій 1920-х років варто назвати те, що в 1922 році вперше було розроблено комплексні програми Державної наукової ради Народного комісаріату освіти РРФСР, які зі змінами почали використовувати також у початкових школах УРСР. Комплексні програми рекомендували вивчати в школі не окремі предмети, а явища життя. Учні набували поверхових знань і вмій із рідної мови, що формувалися під час вивчення комплексу та на його матеріалі [3, с. 61].

Найважливішими теоретичними й практичними результатами реформи в цей період стали такі процеси: розроблення концепції шкільної системи освіти як системи соціального виховання в межах радянської парадигми, що змінювалася, її втілення в основоположних освітніх документах (Декларації Народного комісаріату освіти УСРР «Про соціальне виховання дітей» 1920 року, Кодексі законів про народну освіту в УСРР 1922 року, Порадниках про соціальне виховання дітей 1921–1928 років) та поширення на всю територію УСРР; проголошення як обов'язкового навчання дітей у початкових чотирирічних школах; відкриття нових українських дитячих закладів і реорганізація існуючих; українізація змісту освіти; створення можливості здобувати освіту всім верствам суспільства (акцентування уваги на найбільш вразливих верствах населення) [1].

У 1920–1930-ті роки активізується процес українізації школи, який не лише полягав у запровадженні обов'язкового вивчення української мови, а й передбачав розвиток національної освіти та культурне відродження української нації. Інтенсифікація цього процесу стала можливою після прийняття на XII з'їзді РКП(б) (у березні 1923 року) Постанови «Про коренізацію», що вплинуло на активізацію культурно-просвітницької діяльності української інтелігенції загалом і вчительства зокрема [2, с. 172].

Висновки. У процесі дослідження виявлено, що до Жовтневої революції зміст шкільної гуманітарної освіти мав релігійний характер, викладання здійснювалося на основі використання книжково-схоластичних методів навчання у формі зазубрювання напам'ять, списування з книг, бездумного читання церковної літератури.

Розвиток шкільної гуманітарної освіти набув нового імпульсу з відокремлення школи від релігії та запровадженням обов'язкового вивчення низки гуманітарних дисциплін.

Як свідчить аналіз архівних документів, тенденцією періоду початку ХХ століття стала українізація школи. Однак культурне відродження української нації, зокрема й запровадження викладання українською мовою, ускладнювалося недостатнім матеріально-технічним, методичним, а також кадровим забезпеченням навчально-виховного процесу.

З огляду на здобутки й прорахунки історії розвитку шкільної гуманітарної освіти важливим є подальше детальне вивчення генези змісту, форм і методів викладання гуманітарних дисциплін із метою екстраполяції конструктивного досвіду в площину сучасних освітніх реформ в Україні.

Використана література:

1. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.01 / Л. Д. Березівська. – Київ, 2009. – 505 с.
2. Кузьменко В. В. Формування наукової картини світу учнів: від витоків до сьогодення : [монографія] / В. В. Кузьменко. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2014. – 720 с.
3. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР / А. Г. Бондар, І. Б. Баскіна, Є. С. Березняк та ін. – Київ : Радянська школа, 1967. – 482 с.
4. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>.

References:

1. Bereziwska L. D. (2009) Orhanizatsiino-pedahohichni zasady reformuvannya shkilnoi osvity v Ukraini u XX stolitti [Organizational and Pedagogical Principles of Reforming School Education in Ukraine in the 20th Century] (PhD Thesis). Kyiv. 505 s. [in Ukrainian].
2. Kuzmenko V. V. (2014) Formuvannya naukovoi kartyny svitu uchniv: vid vytkiv do sohodennia: monohrafiia [Formation of the scientific picture of the world of students: from the origins to the present: monograph]. 2-he vyd., pererob. i dop. Kherson: KVNZ «Khersonska akademiia nepererвної osvity». 720 s. [in Ukrainian].
3. Bondar A. H., Baskina I. B., Bereziwnak Ye. S. et al. (1967) Narodna osvita i pedahohichna nauka v Ukrainskii RSR [Folk education and pedagogical science in the Ukrainian SSR]. Kyiv: Radianska shkola. 482 s. [in Ukrainian].
4. Nova ukrainska shkola: kontseptualni zasady reformuvannya serednoi shkoly [New Ukrainian School: Conceptual Principles for Reforming the Secondary School]. Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf>.

Жорова И. Я. Развитие школьного гуманитарного образования: исторический аспект

Статья посвящена рассмотрению основных тенденций развития школьного гуманитарного образования в Украине в начале ХХ века. В процессе исследования выявлено, что до Октябрьской революции содержание школьного гуманитарного образования носило религиозный характер, преподавание осуществлялось на основе использования книжно-схоластических методов обучения в форме зазубривания на память, списывания из книг, бездумного чтения церковной литературы.

Развитие школьного гуманитарного образования получило новый импульс с отделением школы от религии и введением обязательного изучения ряда гуманитарных дисциплин. Как показывает анализ архивных документов, тенденцией периода начала ХХ века стала украинизация школы. Однако культурное возрождение украинской нации, в том числе введение преподавания на украинском языке, осложнялось недостаточным материально-техническим, методическим, а также кадровым обеспечением учебно-воспитательного процесса.

Ключевые слова: школьное гуманитарное образование, украинизация школы, реформирование образования, организационные основы школьного образования.

Zhorova I. Ya. Development of school humanitarian education: historical aspect

The aim of the article is to highlight the main trends in the development of Ukraine's school humanitarian education in the early 20th century. It is found out that the content of the school's humanitarian education was religious nature until the October Revolution, teaching was based on the use of book-scholastic methods of teaching, especially scratching on memory, writing from a book, thoughtless reading of church literature.

The development of school humanitarian education received a new evolution with the separation of schools from religion and the introduction of a compulsory study of a number of humanities disciplines. According to the analysis of archival documents the Ukrainianization of school was the tendency of the beginning of the 20th century. However, the cultural revival of the Ukrainian nation, in particular the introduction of teaching in Ukrainian language, was complicated by insufficient material and technical, methodological, and, above all, staffing providing of educational process.

Key words: school humanitarian education, Ukrainianization of school, reforming of education, organizational principles of school education.